

662.422.

62422
BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

XVI.

JOHANN SOMMER

*Vita Jacobi
despotæ Moldavorum*

WITTENBERG,

1587.

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BUDAPEST, 1987.

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
XVI.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST, 1987

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIOUA

alapította:
VARJAS BÉLA
szerkeszti:
KŐSZEGHY PÉTER

XVI.

Johann Sommer

VITA JACOBI DESPOTAE MOLDAVORUM

WITTENBERG, 1587.

Johann Sommer

VITA JACOBI DESPOTAE MOLDAVORUM

WITTENBERG, 1587.

159729

PIRNÁT ANTAL
tanulmánya

MTAK

MTA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
AKADÉMIAI KIADÓ
1987.

662422

A faksimile szövegét közzé teszi:
KÖSZEGHY PÉTER

MAGYAR
SZÍNHÁZI INTÉZET
KÖNYVTÁRA

Megjelent a „Kulturális és történelmi emlékeink
feltárása, nyilvántartása és kiadása”
kutatási program keretében

ISBN 963 734149-8

A kiadásért felelős: Klaniczay Tibor
Készült a Magyar Színházi Intézet nyomdájában
Budapest, I., Krisztina körút 57.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A *De Sigetho Hungariae propugnaculo* című gyűjteménnyel együtt jelent meg, s azzal tartalmilag is, nyomdatechnikailag is szoros egységet képez Johann Sommer *Vita Jacobi Despotae* című munkájának 1587. évi wittenbergi kiadása.¹

Mindkét mű kéziratát Forgách Imre juttatta el Wittenbergbe, Ilóczi (Ilowzius) Mátyás útján, s mindkét munkát ugyanaz a wittenbergi professzor, Petrus Albinus rendezte sajtó alá, és látta el kísérő iratokkal.

A kor kiadói gyakorlatának megfelelően a címlap hátoldala a mecénás, Forgách Imre családi címere található. Albinus ajánló levele után az első helyen Zrínyi Miklós, a szigetvári hős arcképe következik, utána pedig a Zrínyi, a Forgách és hercegi Szász-Lauenburgi család címere látható, és csak az ötödik helyen találunk egy olyan illusztrációt, amely közvetlenül a mű tartalmára, hősenek sorsára utal: a Phaeton bukását ábrázoló metszetet, Alciati embléma-magyarázó versének kíséretében.

A magát Jacobus Heraclides Despotésnek nevező görög kalandor sorsa joggal emlékeztette kortársait Phaetonéra. Az ismeretlenség homályából bukkant elő az 1550-es évek első felében. V. Károly császár előtt állítólag hiteles okmányokkal igazolta, hogy a számoszi fejedelmek törvényes leszármazottja. A császár megerősítette jogait az 1520 óta török uralom alatt lévő Égei-tengeri szigetekre, s felruházta azzal a joggal, hogy tudományos fokozatokat, doktori és poeta laureatusi címeket adományozhasson. És Heraclides – legalábbis ideig-óráig – valóban képes volt elhitetni még a legműveltebb kortársaival is, hogy a matematikától és az orvostudománytól kezdve a hadtudományon át a költészetig minden tudományághoz ért.

Az 1550-es évek közepén Wittenbergben bukkant fel, ügyét Melanchthon is melegen pártfogolta: ő látta el ajánló levelekkel Észak-Európa protestáns fejedelmeihez. 1556-ban Heraclides Poroszországba utazott, ahol Brandenburgi Albert udvarában szíves fogadtatásra talált. A következő esztendőt Lengyelországban és Litvániában töltötte. Zsigmond Ágost lengyel király udvarában is bemutatkozott, s jó kapcsolatba került Mikołaj Radziwiłł

herceggel, aki Északkelet-Európában a különböző radikális protestáns irányzatoknak, az anabaptistáknak és az antitrinitáriusoknak is jóindulatú pártfogója volt.²

S bizonyára ugyanekkor ismerkedett meg Olbracht Łaskival. E lengyel főnemes történetünkben még nagy szerepet fog játszani, illik hát róla is egy-két szót szólnunk: apja, Laski Jeromos a magyar történelemben is jól ismert személy. Az 1520-as, 1530-as években előbb Szapolyai János, majd Ferdinánd király szolgálatában állt, s jelentős birtokokat szerzett Magyarországon is. A legfontosabb ezek közül Késmárk városa volt, amelyet Albert úr örökölt apja halála után. De értékes birtokai voltak Lengyelországban is, ahol Laski Albert — ugyanúgy, mint apja — a sieradzi palatinus méltóságát töltötte be.

Az állítólagos görög herceg valószínűleg először Lengyelországban tájékozódott részletesebben a délkelet-európai hatalmi viszonyokról, s miután sikerült kiderítenie, hogy Alexandru Lapuşneanu moldvai vajda felesége és a Heraclidák között is van valamiféle rokoni kapcsolat, 1558-ban, rokoni látogatás ürügyén, Moldvába utazott.

Először Moldvában is baráti fogadtatásra talált a vajda udvarában. Néhány hónapi vendégeskedés után azonban a vajda gyanút fogott, hogy Heraclides az elégedetlen bojárokkal összeesküvést szervez ellene. Moldvából emiatt kénytelen volt elmenekülni, s így jutott el Brassóba. Albinus kiadványából arról is értesülünk, hogy Heraclides a brassói nyomdában kiadatta nemzetségének leszármazási táblázatát, *Arbor illustrissimae Heraclidarum familiae* címen.³

A genealógia nyilvánvalóan azt hivatott bizonyítani, hogy a számoszi hercegek családja Görögország legősibb és legrangosabb fejedelmi nemzetsége, amely egyenes ágon a mitológiai Héraklész-től származik, és rokonságban áll mindazokkal a dinasztiaikkal, amelyek a török hódítás előtt törvényes uralkodói voltak a Balkán félsziget különböző országainak.

Heraclides 1558-ban legfőljebb néhány hetet töltött Erdélyben, majd sürgősen Késmárkra utazott, ahol Laski Albert társágában egy kelet-európai birodalom megalapításának tervét dolgozta ki.

Elképzelésük nagyjából a következő volt: Moldvában Sándor vajda eléggé népszerűtlen ahhoz, hogy hatalmát viszonylag kis erővel is meg lehessen dönteni. Erdélyben Izabella királyné helyzete szintén eléggé bizonytalan. Éppen Heraclides erdélyi látogatásának idején történt, hogy Balassa Menyhárt a királyné jóváhagyásával meggyilkolta Bebek Ferencet és a Kendy testvéreket, összeesküvés gyanúja miatt. Ha Moldvát sikerül meghódítani, Erdélyt sem lesz nehéz megszerezni hozzá, főként, ha a tervet Balassa Menyhárt is támogatja. Erdély és Moldva birtokában pedig Havasalföld is könnyen elfoglalható, mert a három fejedelemség közül ez rendelkezik viszonylag a legcsekélyebb katonai erővel.

Az újabbkori román történetírás így módon nem is egészen alaptalanul tulajdonítja Heraclidesnek az egységes román nemzeti állam megalapításának gondolatát. S 1561-ben, amikor kísérlet történt a terv megvalósítására, Heraclides valóban hivatkozott is a románok nemzeti érzésére és római származásának tudatára. Az események azonban azt bizonyítják, hogy a román nép körében az 1560-as évek elején ezek a jelszavak lényegében semmiféle visszhangot nem keltettek. Persze az is igaz, hogy Heraclides az egységes román állam megteremtését csak ugródeszkanak tekintette. Távolabbi célja a török birodalom megdöntése és a bizanci császárság helyreállítása volt. Vagy — alternatív lehetőség gyanánt — a lengyel korona megszerzése, ha az utolsó lengyel Jagello örökös nélkül halna meg.

II.

Heraclides moldvai vállalkozásáról Forgách Ferenc is részletesen beszámol magyar történelmi tárgyú *Emlékiratában*.⁴ Az akció katonai és diplomáciai előkészítésének történetét és azt a hadjáratot, amelynek eredményeként 1561 novemberében Heraclidesnek sikerült Moldvát elfoglalnia a *Commentarii XI.* könyvének befejező részében ismertetni; műve XIII. könyvében pedig ismét visszatér a Moldvában történetekre: áttekinti a görög kalandor két esztendeig tartó fejedelemségének történetét, s beszámol

Heraclides katonai vereségének, bukásának és meggyilkolásának körülményeiről.

Forgách Ferenc *Emlékiratának* megfelelő fejezetei és a Johann Sommer által írt Heraclides-életrajz egymást kölcsönösen kiegészítik.⁵ Forgách, mint magyar királyi alkancellár részletesen be volt avatva Laski és Heraclides vállalkozásnak előkészületeibe. A történet röviden a következő: az összeesküvők Késmárkon már 1559-ben felszereltek egy kisebb hadsereget a Laski pénzén fogadott magyar és lengyel zsoldosokból, és megpróbáltak lengyel területen keresztül betörni Moldvába. A lengyel király azonban nem kívánt háborúba keveredni a törökökkel, s tisztában volt azzal, hogy Konstantinápolyban casus belli-nek tekintenék, ha a szultán egyik hűbéresét Lengyelország felől támadás érné. Ezért utasította Mikołaj Sieniawskit, Ruténföld palatinusát, hogy akadályozza meg az átvonulást. Sieniawski csapatai tehát szétszórták Heraclides hadseregét, mielőtt Moldvába érhetett volna; a szomszédos lengyel vajdaságban történt csepetatéről természetesen a moldvai fejedelem is értesült, s felkészülhetett a támadás kivédésére.

A további eseményeket Forgách így adja elő:

„Jacobus a szerencsétlen vállalkozás után Kassára, Zay Ferenchez, Felső-Magyarország főkapitányához menekült. Ennél hasonló módon mesterkedett, ugyanakkor megcsillogtatta előtte az ország könnyű megszerzésének reményét, és hogy tervéről milyen sokan, milyen nagy emberek tudnak. Bizonyos megállapodás után közös elhatározással levelet írtak Ferdinánd királyhoz. A tanácsban, ahol a levelet felolvasták, csak ezek voltak jelen: Draskovics György zágrábi, Forgách Ferenc váradi püspök, Oláh Miklós esztergomi érsek és Nádasdy Tamás nádor. Az ügyet fölöttébb bizalmasan kellett kezelni, kiváltképpen, mivel Sándor követet és levelet küldött Zrínyi Miklós grófhhoz, akit felesége révén távoli atyjafiai között tartott számon, és azt kérte, járjon közben a császárnál, hogy Jacobus ne kapjon semmiféle támogatást.”⁶

Forgách a két román vajdaság politikai és közjogi helyzetének rövid ismertetése után folytatja az események elbeszélését:

„Jacobus tehát a levélben segítséget — pénzt és katonaságot — kért, hűséget és engedelmességet ígervén a császárnak és a magyar királyoknak; rámutatott a tartománytól várható haszonra, ha bármikor háborút kellene indítani a török ellen. Mikor a tanácsban megvitatták a dolgot, senki sem helyeselte: minden ígérete részben nehezen megvalósíthatónak, részben hiúnak látszott, hiszen ismerték az ember helyzetét és természetét; meg attól is tartottak, hogy Szulejmánt, akinek Lajos Király veresége óta az illető tartományok adót fizettek, és akivel egyelőre fegyvernyugvás állott fenn, a hadviselés látszata is sértené. Forgách Ferenc volt az egyedüli, aki úgy vélte, hogy a dolog nem is olyan nehéz, és nem volna komoly veszteség, ha némi pénzzel segítenék; akárhányszor játékokra is többet költenek; viszont ha eredményre vezetne, valamikor talán használhatna a kereszténység ügyének; nem hadviselés volna ez, és meg sem lehet akadályozni, hogy a végekről néha portyázók ne csapjanak át a szomszéd tartományokba, mint ahogy Szulejmán katonái is ezt szokták tenni; az illető tartományok ősi jogáról sem kellene végképp lemondani, már amennyire ez a körülményekhez képest lehetséges. A császár ehhez a véleményhez csatlakozott: segítség címén nyolcezer forint kiutalását rendelte el, és megengedte, hogy ott és akkor toborozzon katonaságot, ahol és amikor akar.”

Forgách Ferenc tehát maga is részt vett az események előkészítésében, sőt szerepe e téren még több is volt annál, mint amennyit *Emlékirata* idézett bekezdésében — jó másfél évtizeddel az események után — beismert. Az érintettek ugyanis mindannyian jól tudták, hogy Heraclides csak akkor tarthatja meg a Ferdinánd királynak tett ígéreteket, ha Moldvával egy időben Erdélyt is sikerül meghódítani. Erdélyben — miután Izabella 1559-ben meghalt — a fiatal és tapasztalatlan János Zsigmond uralkodott. Az ország északnyugati határán lévő fontosabb várak és városok helyőrségei pedig Balassa Menyhért parancsnoksága alatt álltak. Ha Balassa Menyhártot Szatmárban sikerül arra bírni, hogy pártoljon át a császáriakhoz, Zay Ferenc Kassa felől minden ellenállás nélkül benyomulhat Erdélybe, s ha ezzel egyidőben Moldva felől is támadás éri az országot, János Zsigmond uralma menthetetlenül összeomlik. A javaslatot az erdélyi, kelet-magyar-

országi és a moldvai hadműveletek koordinálásáról, és arról, hogy milyen birtokadományok ígéretével lehet átpártolásra bírni Balassa Menyhártot és még néhány megvásárolhatóknak ítélt erdélyi és kelet-magyarországi főnemest, és hogy milyen magyarországi birtokokkal kellene Laski és Heraclides szolgálatait megjutalmazni, *Ferdinánd király számára Forgách Ferenc készítette el*. A javaslatnak e részéről az 1570-es években természetesen már hallgatnia kellett. Báthory István erdélyi kancellárját bizonyára igen kínosan érintette volna, ha nyilvánosságra kerül, hogy egykor ő maga készítette el és terjesztette a császár elé azt a tervezetet, amely — egyebek között — azt javasolta, hogy adományozzák Laski Albertnek a Báthory család somlyai ágának valamennyi birtokát.⁷

Az a szerep, amelyet Forgách Ferenc vállalt a moldvai vállalkozás előkészítésében, mindenesetre érthetővé teszi, hogy magyar történelmi tárgyú *Emlékiratában* miért foglalkozott utóbb olyan részletesen ezekkel az eseményekkel. Sommer Heraclides-életrajza — mint majd utóbb bizonyítani fogjuk — 1572–1574 között keletkezett, Erdélyben. Forgách Ferenc ezekben az években Erdély kancellárja volt, s miként azt főképpen a Brutusszal folytatott levelezés bizonyítja, intenzíven készült magyar történelmi tárgyú munkájának megírására. Arról, hogy Sommer és Forgách személyesen ismerték volna egymást, nem tudunk. Palaeologus azonban, akinek Sommer a munkát dedikálta, személyes kapcsolatban állt a gyulafehérvári fejedelmi udvar magas állami tisztségeket betöltő humanistaival. Így valószínűnek látszik, hogy a Sommer-féle munka másolata Palaeologustól került Forgách Ferenchez,⁸ majd pedig a történetíró politikus kézirati hagyatékával együtt Forgách Imréhez. Az 1587. évi kiadvány tanúbizonyossága szerint Forgách Ferenc *Emlékiratának* Heraclidesről szóló részeit (másolatban) Ilóczi a Sommer féle *Vita Jacobi Despotae* példányával együtt vitte el Wittenbergbe.

III.

Az 1560–61-ben kidolgozott vakmerő politikai és katonai tervek megvalósítása csak félig sikerült. Igaz ugyan, hogy Sándor moldvai vajda éberségét Heraclidesnek és Laskinak sikerült elaltatniok, oly módon, hogy Heraclidesnek halálhírét költötték, s Késmárkon még a temetését is megrendezték, ünnepélyesen elföldelve egy üres koporsót. A 8000 forint császári segély természetesen nem volt elég a költségekre: a katonák zsoldjára és felszerelésére Laski és Zay Ferenc további összegeket előlegezett. A viszonylag csekély létszámú, mindössze ezerhatszáz főnyi hadsereg válogatott emberekből állt, és Székely Antal, akit Zay javaslatára parancsnokául választottak, tapasztalt és bátor katona volt. A csapatok Ungváron, Munkácson át vonultak, tehát az út nagyobb részét a magyar királyság területén keresztül tették meg, s amikor váratlanul átkeltek a Kárpátokon, a lengyelek már nem tudták megakadályozni az akciót. A moldvaiakat váratlanul érte a támadás, és Sándor vajda hamarjában összetoborzott hadserege 1561. november 28-án döntő vereséget szenvedett. Sándor vajdának ugyan sikerült Törökországba menekülnie, de segítséget nem kapott. A támadók jól tudták, miért időzítik novemberre a rajtaütést: e késő őszi időszakban a török hadsereget már nem lehetett mozgósítani.

S mihelyt a moldvai győzelem híre megérkezett, Balassi Menyhárt is nyíltan átpártolt Ferdinánd királyhoz, s december második felében már a Habsburg uralkodó hűségére eskette fel a kulcsfontosságú Szatmár megyei várak helyőrségeit. Erdély meghódítása azonban mégsem sikerült a császáriaknak. Zay Ferenc csapatai – valószínűleg a téli időjárás és a rossz útviszonyok miatt – csak március elején jutottak el Szatmárba, s ez a két-három hónapi késedelem elegendő volt ahhoz, hogy a budai basa is mozgósítsa a magyarországi török helyőrségeket. Igaz, Hadadnál, március 4-én Balassa és Zay nyílt ütközetben győzelmet aratott az erdélyi csapatok felett, de azután sürgősen vissza kellett vonulniok Szatmár várába, ahol ostrom alá vette őket a budai és a temesvári basa húszezer főnyi hadserege. Mivel pedig egyelőre sem Ferdinánd király, sem a török szultán nem akart Magyarországon

olyanféle nagy háborút, amelyhez birodalmuk egész haderejét mozgósítani kellene, hamarosan megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások.⁹

Az 1562 tavaszán megújított fegyverszünet értelmében mindegyik fél megtartotta az addig elfoglalt területeket, de az így kialakult helyzetbe sem az erdélyi fejedelem, sem a császár magyarországi főtisztjei, sem az érdekelt magyar nagybirtokosok nem nyugodtak bele. Erdély északi határán ezért 1562-től 1566-ig minden esztendőben kiújultak a harcok. Hol Balassa Menyhárt indított rabló portyákat János Zsigmond híveinek kezén maradt birtokok ellen, hol pedig az erdélyiek indítottak támadást, hogy az 1562-ben elvesztett várakat visszafoglalják. *S e folytonos békeszegések, határvillongások szolgáltattak végül is ürügyet a szultánnak 1566. évi magyarországi hadjáratához.*

Forgách Ferenc – mint láttuk – 1561-ben még maga is naív módon bizakodott abban, hogy néhány ezer forint kockáztatásával s néhány ezer katona mozgósításával olyan hatalmi csoportusulás hozható létre a magyar királyság egykori vazallus tartományaiból és a keleti országrész vármegyéiből, amely a törököket Magyarországról is visszavonulásra kényszerítheti. A következő években azután fokról-fokra meggyőződött arról, hogy mindezek a tervek illuzórikusak voltak. 1566-ban azután arra a meggyőződésre jutott, hogy Ferdinánd utóda, Miksa császár már nem is akarja Magyarországot a töröktől fölszabadítani. A császár kísérletet sem tett Szigetvár felmentésére, s a Habsburg tartományok és a német birodalmi rendek által kiállított jelentékeny hadsereg kizárólag azért vonult Magyarországra, hogy Bécs előterét védelmezze, ha a Duna mentén közvetlenül a főváros ellen indulna támadás. S ettől kezdve a kiábrándult ember keserűségével ítélte meg azokat a katonai vezetőket és főnemesi politikusokat, akik szerinte felelősek voltak az ország pusztulásáért, s ha lehet, még inkább szigorúan ítélkezett azokról a nemzetközi kalandorokról, akik megpróbálták a maguk érdekében kihasználni azt a politikai vákuumot, amely a középkori magyar királyság felbomlása nyomán Kelet-Európában létrejött. Laski Albertet, Heraclidest, s velük együtt Balassa Menyhártot is Forgách Ferenc e kalandor-politikusok prototípusa gyanánt jeleníti meg. S e megíté-

lését — minden valószínűség szerint — helytállónak is kell tartanunk.

IV.

Nem volna azonban teljes a kép, s tegyük hozzá, Sommer művének tendenciáját sem értenők, ha nem vennénk tudomást ugyanezeknek a nemzetközi kalandoroknak a maguk korában nagyon is modern, újszerű, kulturális és vallási reformelképzeléseiről. Igaz, a források, éppen e vonatkozásban, sokszor szándékosan homályosak és szűkszavúak.

Theodor Wotschke még az 1920-as években felhívta a figyelmet arra, hogy Heraclides nemcsak Olbracht Łaskival állhatott kapcsolatban, hanem annak 1560-ban elhunyt nagybátyjával, Jan Łaskival is.¹⁰ A Łaski családnak e tagja — a magyar történelemben jelentős szerepet játszó Jeromos öccse — a Nyugat-Európában is komoly elismerést és tekintélyt élvező reformátorok és humanisták közé tartozott. Fiatal éveiben a rotterdami Erasmus egyik leglelkesebb tisztelője és tanítványa volt. Ő lett az örököse Erasmus könyvtárának, amelyet még a nagy humanista életében megvásárolt. Az 1530-as évektől egészen 1556-ig Nyugat-Európában működött, 1550 és 1553 között a Londonban élő olasz, francia és holland emigránsok gyülekezetének szuperintendense volt. VI. Edward halála után ő is kénytelen volt elhagyni Angliát. A következő években Svájcban és Németországban utazgatott. 1556-ben hívták haza protestáns hitsorsosai, azzal a céllal, hogy tekintélyét és szervezési tapasztalatait a lengyel református egyház megszervezése érdekében kamatoztassa.

Wotschke a königsbergi levéltár anyaga alapján elsősorban Heraclides, Jan Łaski és a Melanchthon irányzatát követő porosz humanisták kapcsolatait vizsgálhatta, de arra is vannak adatai, hogy Heraclides már 1557. évi litvániai tartózkodása során kapcsolatban állt Orazio Curionéval. Azt pedig egyebek között éppen Sommer életrajzából tudjuk, hogy Curione 1561-ben Heraclidest elkísérte Moldvába is, és ott, körülbelül egy éven keresztül, a görög kalandor kancellárja volt. Orazio Curione apja, Celio Se-

condo Curione pedig a baseli egyetemen volt tanár, s e minőségében közeli munkatársa és barátja Sébastien Castelliónak.¹¹ Castellio és Curione voltak a protestáns humanisták között Erasmus eszméinek és tudományos módszereinek talán legkövetkezetesebb folytatói és továbbfejlesztői. Messzire vezetne, ha itt most részletesen ismertetni akarnók munkásságukat, amelyet röviden a következőkkel jellemezhetünk: tulajdonképpen egyikük sem volt antitrinitárius. Ennek ellenére Servet kivégzése óta mindketten heves vitában álltak Kálvinnal. Tagadták Kálvin dogmatizmusát, és erőteljesen propagálták a vallási tolerancia gondolatát. A bibliai szövegek kritikai vizsgálatában legmesszebbre éppen Castellio jutott. Metódusát talán annak a művének a címével jellemezhetjük a legtömörebben, amely, éppen merész antidogmatizmusa miatt, nyomtatásban a 16. században nem is jelenhetett meg, de amelynek kézírata a jelek szerint mégis csak eljutott – valószínűleg már az 1560-as években – Kelet-Európába, többek között Sommerhez is. E munka címe: *De arte dubitandi*, a kételkedés művészete.¹²

Castellio és Curione együtt fordították Bernardino Ochino műveit Olaszból latinra. Éppen 1563-ban történt, hogy Ochinót, *Dialógusainak* baseli latin nyelvű kiadása miatt Zürichben bíróság elé állították és száműzték. Ochino Lengyelországba menekült. Ugyanakkor a zürichiek követelésére Baselben is eljárás indult a fordítók ellen. Castellio 1563 decemberében meghalt, Curionénak valamiképpen sikerült tisztáznia magát, s tovább folytatta a harcot a vallási tolerancia eszméjéért.¹³ Kiadója, Pietro Perna, 1564-ben jelentette meg első ízben Iacopo Aconcio (Acontius) *De stratagematibus Satanae* (A Sátán cselekvéseiről) című munkáját.¹⁴ A Sátán legveszedelmesebb cselvetése, amellyel az emberiséget behálózza, e munka szerint a vallási türelmetlenség. Sommer 1570-ben ismerte már ezt a művet is, és átdolgozta, tartalmát az erdélyi viszonyokra adaptálva.¹⁵

A baseli egyetemen tanuló lengyelekről mindmáig Stanisław Kot 1921-ben megjelent tanulmánya nyújtja a legtöbb információt. Kot munkája alapján tudjuk, hogy az 1550-es években a lengyel nemesifjak többsége éppen Castellio és Curione kedvéért

kereste fel a baseli egyetemet, és azok a lengyelek, akik itt tanultak, szinte valamennyien rokoni vagy baráti kapcsolatban álltak Olbracht Łaskival is.¹⁶

Sommer beszámolója alapján nyilvánvaló, hogy Heraclides kész vallási és kulturális reformprogrammal érkezett Moldvába. E reformok terveinek kidolgozásában, s a megvalósítás kísérletében pedig a görög kalandor legfontosabb munkatársa Orazio Curione volt, akit az új vajda már 1561 decemberében kancellárjává nevezett ki. Az ifjabb Curionéval együtt érkezett Lengyelországból Moldvába egy svájci egyetemeken tanult lengyel prédikátor is: Jan Luziński (Lusinius). Heraclides megbízásából ő lett az ország első protestáns szuperintendense, s reá hárult volna az a feladat, hogy megtérítse a keleti egyház „babonás” hitvilágában felnőtt románokat, és megszelídítse vagy megfékezze azoknak a „barbár” erkölcsseit.¹⁷

Tárgyilagosan szemlélve az eseményeket, megállapíthatjuk, hogy az egyházi reformok kísérlete eleve kudarcra volt ítélve, bár kétségtelen, hogy Heraclides bukásának okai nem vallásiak voltak, hanem politikaiak. A görög kalandor sorsa Moldvában tulajdonképpen már 1562 tavaszán megpecsételődött, azzal, hogy Ferdinánd híveinek nem sikerült Erdélyt elfoglalniuk. Heraclides ily módon Moldvában elszigetelődött szövetségeseitől, s kénytelen volt a szultán elismerését kérni. A szultán megfelelő fizetség fejében hajlandónak is mutatkozott arra, hogy az új vajdát Moldvában megerősítse, de megkövetelte azt, hogy szakítson addigi Habsburg-barát politikájával, s a török szempontjából elfogadhatatlan szövetségeseivel. Heraclides megpróbálta halogatni a döntéseket, de nem sok eredménnyel. Szakítania kellett Orazio Curionéval, aki az eredeti reformtervekhez ragaszkodott, és szakítania kellett Łaskival is.

Hocsim várát az ország északi határán Heraclides tartozásai fejében Łaskinak engedte át. A szultán ragaszkodott ahhoz, hogy a fontos határerődítményt a moldvai vajdának nem szabad elidegenítenie. 1562–63 telén Heraclides végül is fegyverrel volt kénytelen a várat visszafoglalni Łaskitól.

Ahhoz, hogy a töröknek járó adót előteremtse, hogy katonái zsoldját kifizethesse és hogy valamennyit törlesszen tartozá-

saiból is, Heraclidesnek rengeteg pénzre lett volna szüksége. A lakosság adóterhein tehát az új vajda semmit sem könnyíthetett, sőt e helyzetben a vallási reformeszmék is a gyors és erőszakos pénzszerzés eszközeivé torzultak. A bojárokat, akik korábban minden teketória nélkül elbocsáthatták megunt feleségüket, s újra nősülhettek, Heraclides bigámiáért perbe fogatta, s az elítéltek vagyonát elkobozta. A pravoszláv papságot megadóztatták, sőt a katonák a templomokat, kolostorokat is kifosztották. Az új vajda legfeljebb azokban a városokban volt népszerű, ahol a német vagy magyar nemzetiségű polgárok már korábban is az erdélyi reformáció hatása alatt álltak. A Sándor vajda idején még üldözött protestánsok most szabadon gyakorolhatták vallásukat, s egyházi és kulturális intézményeik kiépítéséhez is kaptak valamennyi támogatást. Ők azonban a lakosságnak csupán egy töredékét alkották, s a nagy többség gyűlölettel fordult ezek ellen az idegenek és eretnekek ellen.

1562 végén Heraclides, érzékelve az ellene forduló közhangulatot, kísérletet tett arra, hogy megnyerje a görögkeleti többség bizalmát. Ünnepelesen megkoronáztatta magát, s a koronázási szertartást az orthodox metropolitával végeztette el, sőt, azt a legendát is megpróbálta elterjeszteni, hogy a koronát egyenesen az égből hozták számára az angyalok. A koronázási komédia eredménye csupán annyi volt, hogy ettől kezdve egyre inkább bizalmatlanokká váltak vele szemben a protestánsok is.

Heraclides, miután Łaski ellenségévé lett, megpróbált új szövetségeseket keresni a lengyelországi előkelőségek között. Először egy ukrán főnemessel, Konstantin Osztorvszki herceggel kezdett tárgyalásokat, hogy a leányát feleségül vegye, de kosarat kapott. Ez a szövetség talán megnyugtatta volna a románokat, mert Osztrovszki is pravoszláv hitű volt.

A következő „apósjelölt” egy protestáns legyen főnemes, Marcin Zborowski volt. Mire azonban Heraclides megbízottai Krakkóban megkötötték a megállapodást Zborowskival leánya eljegyzéséről, Heraclides uralma Moldvában már összeomlott. 1563 augusztusában a románok fellázadtak Heraclides ellen. A vajda maradék magyar zsoldosaival már csak Suceava várát védelmezhetette, s az egész ország a felkelők kezébe került. Az

ostromlott vár falai alatt azután megjelentek János Zsigmond ügynökei is, akik szót értettek a magyar katonákkal, s meggyőzték őket arról, hogy nem érdemes életüket a veszett ügyért feláldozni. Heraclidest végül is saját katonái szolgáltatták ki ellenségeinek, akik kivégezték.¹⁸

V.

Sommer élettörténetét elég részletesen ismerjük. Az Elba melletti Pirnában született, valószínűleg 1542-ben.¹⁹ A város a 16. században a meissenai örgrófsághoz tartozott. Alapos humanista műveltségét valószínűleg a meissenai gimnáziumban szerezte, amelynek igazgatója 1545-től 1571-ig Georg Fabricius volt.²⁰ Fabricius sokoldalú humanista tudós, történetíró, költő, aki a költészet elméletével is foglalkozott: poétikát szerzett; s pedagógusként is nagy hírnévnek örvendett. Fabricius hatása Sommer költeményein elég jól kimutatható; Fabricius tanítványai az 1570-es években is számontartották egykori iskolatársuk irodalmi munkásságát, akkor, amikor Sommer már régóta a távoli Erdélyben élt.²¹

1562 első félévében Sommer beiratkozott az Odera melletti Frankfurt egyetemére.²² Tanulmányait azonban még ugyanebben az évben megszakította, és Moldvába ment. Utóbb, a *Clades Moldavica* (*Moldvai veszedelem*) című elégiaciklus első versében azt vallotta e lépéséről, hogy elhatározását ifjúi kalandvágy vezette: katonának akart beállni Heraclides hadseregébe. Valószínűnek látszik azonban, hogy a görög vallási és kulturális reformterveiről is hallott híreket, a protestáns kumanisták körében ugyanis a moldvai vállalkozásnak igen jó „sajtója” volt.

Moldvában mindenesetre nem katonának alkalmazták, hanem kezdettől fogva valamiféle értelmiségi munkakör jutott neki, eleinte valószínűleg Orazio Curione kancelláriáján.

A politikai funkcióról, amelyet Moldvában betölthetett, nemigen nyilatkozik munkáiban. Ez azonban eléggé érthető. A moldvai elégiákat, amelyekben személyes élményeit örökítette meg, 1568-ban Erdélyben írja, s János Zsigmond életében Er-

délyben nem nagyon volt tanácsos azzal dicsekedni, hogy valaki Moldvában Heraclides munkatársa volt.

Sommer ma ismeretes filozófiai és teológiai műveit kivétel nélkül mind az 1570-es években írta.²³ E művek viszont arról tanúskodnak, hogy az erdélyi antitrinitárius szerzők közül ő ismerte a legjobban annak a baseli humanista körnek a munkásságát, amelyről az imént említés történt, s ő tette a leginkább magáévá e humanista szabadgondolkodók módszereit. Magyarázatot erre a jelenségre csak oly módon találhatunk, ha feltételezzük, hogy azokat a személyes összekötetéseket, amelyeket Orazio Curione munkatársaiként szerezhettek, fentartotta valamiképpen a következő években is.²⁴

1562 végén, 1563 elején Heraclides már maga is szabadulni próbált a nagyjából Łaski által toborzott humanistáktól, s valószínűleg ekkor került Sommer Cotnariba, iskolamesternek. Cotnari a moldvai bortermelés központja volt, jómódú mezőváros, többségében erdélyi szász és magyar származású polgársággal. Az iskolaalapítás nyilván e polgárság szellemi igényeit volt hivatott kielégíteni.

1563 nyarán azonban, amikor kitört a felkelés Heraclides uralma ellen, a pravoszláv papság a népet országszerte az istentelen idegenek ellen uszította. A lázadók szabályszerű pogromokat rendeztek az idegenek között. Családostól együtt legyilkolták a protestáns papokat, feldúlták az eretnekek templomait és iskoláit. 1563 augusztusában Sommernak is menekülnie kellett, s így jutott Brassóba, ahol a lutheránus szász polgárok között végre biztonságban érezhette magát.

1567-ig Sommer Brassóban maradt, ahol tanári állást is sikerült szereznie. 1568-ban a besztercei iskolához szerződtek, s ott tanított 1570-ig. A vallási vitákat, amelyek Blandrata szervező és propagandatevékenysége nyomán Erdélyben kibontakoztak, érdeklődéssel figyelte, de nyilvános szerepet e vitákban nem vállalt, egészen 1570-ig.²⁵

1570-ben a kolozsvári iskolánál kapott lectori állást, s a kolozsvári iskola lectora (második tanára) maradt egészen 1574 augusztus 8. bekövetkezett haláláig. Mint kolozsvári tanár megházasodott, Dávid Ferenc leányát vette feleségül, akitől gyerme-

kei is születtek. 1574 nyarán, a pestisjárványban, amelynek maga is áldozatul esett, elpusztultak gyermekei és felesége is.²⁶

A moldvai kaland után tehát hátralévő éveiben mindvégig látszólag eseménytelen, kispolgári életet élt. Mindössze egyetlen nagyobb utazásáról tudunk: 1571–1572 telén Német- és Lengyelországban járt. Állítólag anyját látogatta meg szülővárosában. A lengyel antitrinitáriusok azonban mint ismert és fontos személyiséget fogadták. Az ő feljegyzései alapján tudjuk, hogy Krakkóból 1572 április 15-én indult vissza Kolozsvárra, méghozzá a Heidelbergből menekült Adam Neuser társaságában.²⁷

Palaeologussal először valószínűleg éppen az említett utazás során találkozott, mivel Sommer krakkói látogatása idején Palaeologus is ott tartózkodott Dudith András vendégeként, s nagyjából vele egy időben utazott el ő is Erdélybe. Sommer és Palaeologus munkássága a következő években aztán szorosan összefonódik. Palaeologus talán színesebb, s főképpen szertelebbebb egyéniség. Sommer volt viszont kettejük közül a rendszerebb és következetesebben racionalista gondolkodó. Az antitrinitárius teológiának az az univerzalisztikus és racionalista irányzata, amely a kor európai ideológiatörténetének legérdekesebb jelenségei közé tartozik, kettejük közös munkájának tekinthető.²⁸

„Remélem, hogy e kis ajándék kedves lesz neked, egyrészt tárgya miatt, amely – különösképpen ha az elbeszélés, főképpen nemzetségről és ifjúkori tanulmányairól valamivel tárgyyszerűbb és megbízhatóbb lehetne – méltó arra, hogy valaki, tudós ember, ékesszólóan és gazdagon adja elő; másrészt pedig, mivel te önként és szívesen támogatod valamennyi kezdeményezésemet” – írja Sommer a *Vita Jacobi Despotae* ajánlásában Palaeologusnak.

E néhány mondat jól jellemzi a két ember viszonyát. Racionalista teológiájának alaptételeit Kolozsváron Sommer minden jel szerint már Palaeologusszal való megismerkedése előtt megfogalmazta, s nézeteivel egy ideig még Dávid Ferenc környezetében is meglehetősen egyedül állt. Palaeologus Sommer e kezdeményezéseit magáévá tette, s úgy látszik Sommernél jobban értett az emberek meggyőzésének, vagy éppen elkápráztatásának művészetéhez.

Palaeologus pályafutása, egyénisége Sommert bizonyára sok mindenben Heraclidesére emlékeztette. Palaeologus is a görög szigetvilágból származott. Ő Khioszt mondta hazájának, Heraclides Számoszt. Mindketten fejedelmi őseket koholtak maguknak. Palaeologus egyenesen a bizanci császárok leszármazottjának vallotta magát. S a kalandor politika Palaeologusnak is valószínűleg szenvedélye volt. Mint a törökországi és kelet-európai ügyek szakértője, Palaeologus is a Habsburgok zsoldjában állt, s neki is volt mindig valamilyen titkos politikai megbízatása is, valahányszor az 1570-es években Erdélybe, vagy éppen Konstantinápolyba utazott.

Mint már utaltunk rá, Forgách Ferenc beszámolója Heraclides moldvai vállalkozásának történetéről és a Johann Sommer által írott életrajz egymást kölcsönösen kiegészíti. Sommer természetesen nem ismerte azokat a titkos tárgyalásokat, amelyekben Forgách személyesen is részt vett. Így szükségképpen rejtve maradtak előtte a Heraclides-féle vállalkozás bizonyos politikai összefüggései. Forgách ugyanakkor nem igen ismerte Heraclides és Łaski vallási és kulturális reformterveit, és nem ismerte Heraclides értelmiségi munkatársait, vagy ha tudott is róluk, személyüknek nem tulajdonított akkora fontosságot, hogy érdemesnek tartsa őket megemlíteni. Így, ebben a vonatkozásban Sommer forrásértéke egyedülálló, és jól kiegészíti Forgách *Emlékiratát*.

A Heraclides-életrajz stílusa tömör, hangja tárgyilagos. Csak az ajánlás idézett sorai jelzik azt, hogy a kalandos történetet, amelyet a moldvai vajda a saját származásáról és ifjúkoráról terjesztett, Sommer sem tekintette feltétlenül hitelesnek; de azért elmondja a történetet, anélkül, hogy koholmánynak minősítené, mint Forgách Ferenc és a többi 16. századi történetíró, aki a görög kalandorról megemlékezik.

A szubjektív hangot, az egyértelmű személyes állásfoglalást a szerző azoknak a moldvai eseményeknek a leírásakor is kerülni igyekszik, amelyeknek maga is szemtanúja vagy aktív szereplője volt. Mint az ajánlólevélben is utal rá, saját kalandjait a verseiben örökítette meg.

Külön története van a *Clades Moldavica* című elégia-ciklusnak. Mint kísérő iratában Albinus is utal rá, ez a versenygyűjtemény nem tartozott a Forgách Imre által Wittenbergbe küldött kézírathoz. Azokat a verseket, amelyeket Sommer brassói és besztercei tanár korában írt, a költőnek egy besztercei tisztelője, Helner István szenátor gyűjtötte össze és adatta ki 1580-ban Wittenbergben, Clemens Schleich tipográfiájában.

A kiadvány címe a következő:

Johannis Sommeri Pirnensis Reges Hungarici et Clades Moldavica, cuius etiam Hortulus Amoris cum Colica in forma dramatis scripta ad finem adjectus est. Omnia studio et opera Stephani Helneri senatoris Bistricensis in Transilvania collecta et in lucem edita. (*A pirnai Johannes Sommer Reges Hungarici és Clades Moldavica című művei; végükhöz csatolva a Hortulus Amoris és a drámai formában írt Colica című költemények is. Valamennyit Helner István, az erdélyi Beszterce szenátora gyűjtötte össze saját költségén és fáradságával, és adatta ki.*)

Helner kiadványát a latin és görög dicsőítő epigrammák egész sora vezeti be. A szerzők többsége erdélyi szász értelmiségi, Sommer tanítványai vagy Helner pártfogoltjai. Az epigramma-írók e csoportja főként azért érdekes, mert dokumentálja azt, hogy Sommer emléke milyen elevenen élt az erdélyi szász értelmiség körében, még hat évvel halála után is. A Helner köréhez tartozó szász értelmiségiek nyilván azzal is tisztában voltak, hogy Sommer miféle teológiai nézeteket vallott kolozsvári tanárként. Sommer vallási vagy filozófiai elveire a wittenbergi kiadványban persze egyértelmű hivatkozás nem történhetett. A Sommert dicsőítő epigrammák szerzői közül azonban legalábbis egyről, Krecher Dániel besztercei notáriusról, bizonyítani lehet, hogy még az 1590-es években is az antitrinitárius eszmék meggyőződéses híve volt.²⁹

Albinus a moldvai kalandról szóló elégiákat ebből, a számára nyilván könnyen hozzáférhető wittenbergi kiadványból vette át, azok tehát 1587-ben már másodszor jelentek meg nyomtatásban.³⁰

VII.

Még egy-két mondat Albinus jegyzeteiről: Albinus e jegyzetekben meglepő részletességgel foglalkozik Palaeologus személyével. Több, más forrásokból ismeretlen dokumentumot is közöl Palaeologus 1563. évi németországi látogatásáról.³¹ A leveleket, amelyek a rövid szászországi utazásról tanúskodnak, Albinus Gerorg Fabricius hagyatékában találta meg. Palaeologus halálának körülményeiről ugyanakkor nem történik említés. Pedig azok 1586–87-ben, amikor Albinus a kiadványon dolgozott, eléggé ismeretesek voltak. Palaeologust, mint visszaeső eretneket, 1585 március 23-án Rómában kivégezték. A kivégzést „kegyelemből” pallossal hajtották végre, de utána nyilvánosan égették meg a holttestet, a Campo de Fiorin, az eretnek elítélt írásaival együtt. Az ilyen nyilvános eretnekeztéseknek meglehetősen nagy volt a visszhangja az egykorú sajtóban, s a kortársak levelezésében is.³² Bizonyos, hogy Palaeologus haláláról is tudtak Wittenbergben. Palaeologus természetesen nemcsak Rómában, de Wittenbergben is eretneknek számított. S Albinus hallgatását Palaeologus haláláról valószínűleg ez magyarázza. A wittenbergi professzor nem dicsérhette vértanúként a Rómában kivégzett eretneket, de nem volt kedve szidalmazni sem. Inkább úgy tett, mintha semmit sem tudna halála körülményeiről, így azokról a művekről sem kellett nyilatkoznia, amelyek miatt Palaeologust kivégezték.

És még egy kérdés: Miért éppen Sommer egykori tanárának hagyatékában kutatott Albinus a Palaeologusra vonatkozó dokumentumok után? Az, hogy valaki Prágából Wittenbergbe menet átutazik Meissenen, s ott néhány napra megszáll az iskolaigazgatónál, bizonyára a 16. században sem tartozott az olyan nevezetes események közé, amelyre még közel kuszonöt esztendővel később is emlékeztek az emberek. Vagy csak a véletlen játéka volna mindez? Albinus talán nem is Palaeologusra, hanem Sommerra vonatkozó adatokat keresett a Fabricius-hagyatékban, és csak véletlenül akadt rá Palaeologus leveleire? Azt pedig, hogy Sommer valamikor 1561 előtt Fabricius tanítványa volt, esetleg ő is csupán Helner kiadványa alapján következtette ki?

Bármilyen is az imént felsorolt kérdések megoldása; úgy tűnik, Albinus is többet tudott a kiadványban említett személyekről, mint amennyit tanácsosnak tartott a nyilvánosság előtt elmondani. És titkolóztak már az események közvetlen résztvevői is. Forgách Ferenc, mint láttuk, magára vállalja a felelősséget azért, hogy Ferdinánd királyt rábírta Heraclides vállalkozásának engedélyezésére. Arról azonban már hallgat *Emlékiratában*, hogy ő terjesztette a javaslatot a király elé, s hallgat arról is, hogy ő dolgozta ki a tervet: miként lehetne átpártolásra bírni Balassa Menyhártot, és miként kellene ezt az akciót Heraclides moldvai vállalkozásával koordinálni. Ismerjük viszont a *Comoedia Balassi Menyhárt Árultatásáról* című irodalmi pamfletet, amely nyilvánvalóan Oláh Miklós érsekre hárítja a felelősséget azért, hogy elfogadta Balassa Menyhárt felkínálkozását. Az „*Árultatás*” nyomtatásban először 1569-ben jelent meg Erdélyben. De tudjuk azt, hogy kéziratban Bécsben a munkát már 1566-ban terjesztették.³³ Forgách pedig, legalábbis 1566 óta, gyűlölte Oláh Miklóst, és ellenségének tekintette. Kinek volt érdeke Balassa Menyhárt balul sikerült és tragikus következményekkel járó pálfordulásáért a felelősséget Oláh Miklósról hárítani, ha nem Forgách Ferencnek? 1567 után Forgách Ferencnek már mindenképpen hallgatnia kellett arról, hogy miképpen ígérette el Laski Albertnek Báthory István és Báthory Kristóf birtokait, hiszen Laski továbbra is a Habsburgok politikai szövetségese maradt, Forgách pedig János Zsigmond konziliáriusa, majd pedig Báthory István kancellárja volt 1567 és 1575 között. Nem ártana tehát fontolóra venni azt a lehetőséget, hogy a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* szerzője vagy inspirálója esetleg nem éppen Forgách Ferenc volt-e?

Balassa Menyhártról Forgách Ferenc mondja, hogy az „arianizmus gyanújával bemocskolt” személy. Közvetlen bizonyítékunk Balassa Menyhárt arinaizmusára nincsen. De Ritoókné Szalay Ágnes kutatásai nyomán elég jól ismerjük „Józsa deák” — Macarius (Bódog) József — életpályáját, aki Wittenbergtől Padováig mindazokon a helyeken megfordult, ahol az antitrinitárius prédikátorok is szerezték képzettségüket. S e Józsa deákot,

Balassa Menyhárt titkárát, még 1584-ben is Arany Tamással együtt azok között a hamis próféták között emlegeti Bornemisza Péter, akiknek hinni nem szabad.³⁴

És mit tudunk Arany Tamásról? 1561 őszén bukkant fel Debrecenben, pontosan akkor, amikor Heraclides Székely Antal katonáival a kárpátok szorosain át titokban Moldova felé lovagolt. És azt is tudjuk, hogy Szapolyai János király egy gyenge órájában Debrecen városát Laski Albert apjának, Laski Jeromosnak adományozta. Senki sem tudja, hogy Arany Tamás honnan jött és hová tűnt el. Csak azt tudjuk, hogy Melius Péter, Debrecen református prédikátora vitára kényszerítette az eretnek igehirdetőt, aki végül is kénytelen volt tanításait visszavonni. Magyarországon kétségtelenül Arany Tamás volt az első Szentháromságtagadó prédikátor.³⁵

1566 után, amikor János Zsigmond védelme alatt Blandrata, Dávid Ferenc és híveik ezeket az eszméket már nyilvánosan is terjeszthették, soha senki egyetlen szót nem írt le Erdélyben Arany Tamásról. Mi ennek a hallgatásnak a magyarázata? Az, hogy meghátrált Melius előtt, s hajlandó volt aláírni egy reverzálist? — kevéssé hihető. Dávid Ferenc és munkatársai, legalább mint negatív példára, akkor is hivatkozhattak volna rá; íme így jár az ember, akinek igaza van, de nincs elég erkölcsi ereje kitarítani az igazság mellett. De Blandrata és Dávid Ferenc nem tették ezt sem. E hallgatásra más magyarázatot nem tudok azon kívül, hogy Arany Tamás János Zsigmond hívei szemében politikai okokból kompromittált embernek számított. Nem akarták szidalmazni, mert tanításaival — legalábbis részben — egyetértettek, de dicsérni sem volt tanácsos János Zsigmond uralkodása idején, mert tudták róla, hogy Laski vagy éppen Heraclides ügynökeként járt Debrecenben. S e helyzet Kelet-Közép-Európában később sem sokat változott. *A politikai pártok átalában nem a vallásfelekezetek szerint csoportosultak a XVI. században.* Palaeologus, Dudith — akárcsak Heraclides és értelmiségi munkatársai 1560 körül — a radikális reformáció hívei voltak, s ugyanakkor a Habsburg-barát politikai csoportosulás tagjai, sőt, Miksa császár politikai ügynökei és fizetett hírszerzői Erdélyben illetve Lengyelországban. Ezzel egy időben a protestáns nemesek többsége mindkét

országban a katolikus Báthory Istvánt támogatta, a Habsburgokkal és saját hitsorsaival szemben is, amennyiben azok – mint Bekes Gáspár 1571 és 1575 között, vagy Laski Albert 1575–1576-ban, a lengyel királyválasztás idején – az osztrák hatalmi politikát szolgálták.

Az, hogy a majdnem korlátlan vallási tolerancia Erdélyben és Lengyelországban néhány évtizeden keresztül a gyakorlatban is érvényesült, valószínűleg ennek a szituációnak a következménye volt. De ugyanez a helyzet eredményezte azt is, hogy a nemzeti szempontú historiográfia és a felekezeti szempontú egyháztörténetírás úgyszólván a jelenkorig képtelen volt értelmezni e korszak kelet-európai ideológiatörténetének emlékeit.

Vakmerőség volna azt mondani, hogy mi már teljesen elfogulatlanul tudjuk értelmezni e dokumentumokat. De bízunk benne, hogy velük kapcsolatban néhány olyan új szempontot tudtunk felvetni, amely három-négy ország történelmi és egyháztörténeti irodalma számára termékeny lehet.

Pirnát Antal

This book was published together with the work entitled *De Sigetho Hungariae propugnaculo* in Wittenberg, in 1587. Both publications were edited by Petrus Albinus, a Wittenberg university professor, by appointment of Imre Forgách, Hungarian aristocrat.

Jacobus Heraclides Despotes who was said to be a descendant of the Samos princes was one of the most interesting intellectual and political adventurers of the sixteenth century. Heraclides, allegedly a Greek prince, occupied, in the autumn of 1561 Moldavia, with the support of some Polish and Hungarian aristocrats. A further step of the conspiracy was to conquer Transsylvania and Walachia, and, thus, to organize a sort of Humanist model state on the area roughly equivalent with that of today's Romania.

Heraclides planned to carry on some thorough religious and cultural reforms in Moldavia, and to realize his plans he recruited Polish, Italian and German Humanists sympathetic with his radical religious reform politics. Among these was the author of the present biography, Johann Sommer, who spent about one year in Moldavia, from the autumn of 1562 to the fall of Heraclides.

Johann Sommer, the author of *Vita Jacobi Despotae*, was born in 1542 in Pirna, Saxonia; he studied at the Frankfurt University in 1562. On hearing the Moldavia news he went to East Europe and offered his service to Heraclides. In 1563, when the rule of Heraclides in Moldavia was over and the voivode was killed, Sommer fled to Trnssylvania. He taught here, first in Brassó (Brasov), then in Beszterce (Bistrița), and later, from 1570 to his death, in Kolozsvár (Cluj). He died in Kolozsvár on 8th August, 1574. He met Jacobus Paleologus, to whom he dedicated his biography of Heraclides, most likely in 1572, and from that time on they closely collaborated in elaborating the most radical and most rationalistic version of the anti-trinitarian religious ideology. Thus, *Vita Jacobi Despotae*, which is undated, must have been written between the April of 1572 and the August of 1574.

The manuscript of this work, as witnessed by Albinus, was found in the bequest of Ferenc Forgách, who died in 1577, by his brother, Imre Forgách. Ferenc Forgách played, as of the 1550s, a leading role in the political life of Hungary and Transsylvania. Until 1567 he was in the service of the Hapsburgs (Emperor Ferdinand and Maximilian II.), in 1568 he joined John Sigismund Prince of Transsylvania, of the Szapolyai dynasty, and when Stephen Báthory ruled Transsylvania, between 1571 and 1575, he was the councillor of Transsylvania. Ferenc Forgách himself had a very important role in the preparation of Heraclides' Moldavian venture: it was him who induced Emperor Ferdinand in Vienna to permit Heraclides to recruit troops in Hungary, and to let him co-ordinate the Moldavian manoeuvres with the actions of Ferenc Zay, commander of the Emperor's troops in North-East Hungary, to conquer Transsylvania in the winter of 1561–1562. The manuscript of Sommer was given to Forgách probably by Palaeologus, before 1575, when the latter collected data for his historical work in preparation.

His personal experiences of his Moldavian sojourn were reflected in Sommer's elegy cycle entitled *Clades Moldavica*. These poems had been written some years before the biography of Heraclides, when the author had been in Brassó and Beszterce, and were published in 1580 along with other poems of Sommer. The Moldavian elegies were taken by Petrus Albinus from this earlier publication of Sommer's poems, and were added to the volume edited on Imre Forgách's request.

The circumstances of the preparation of the publication are exposed by Petrus Albinus, and the notes commenting the work of Sommer were compiled by himself. These notes inform the reader on the geographical and political conditions of Moldavia and on the persons mentioned in the work. However, Albinus' informations on these persons are often incomplete. Still they deserve attention, because they preserve data unknown from other sources.

JEGYZETEK

- ¹ A kiadvány bibliográfiai adatai: APPONYI Sándor, *Hungarica*, 519. sz.
A szöveg újabb kiadása: E. LEGRAND, *Deux vies de Jacques Basilicos seigneur de Samos.....et prince de Moldavie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A.M. Graziani*, Paris, 1889.
Sommer szövegének német fordítása: Hans PETRI, *Das Leben des Jakob Basilicus Heraclides, Fürsten der Moldau*, Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, Bd. XLIV/1.
- ² Heraclides életrajzi adatai és a rá vonatkozó dokumentumok:
Hans PETRI, *Jacob Basilicus Heraclides, seine Beziehungen zu den Häuptern der Reformation in Deutschland und Polen*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Neue Folge IX.
Nicolae IORGA, *Nouveaux Matériaux pour servir a l'histoire de Jacques Basilicos L'Héraclide, dit le Despote*, Bucarest, 1900.
Theodor WOTSCHKE, *Johannes Laski und der Abenteurer Heraklid Basilikus*, Archiv für Reformationsgeschichte 1920.
- ³ RMNy 145.
- ⁴ *Ghymesí FORGÁCH Ferencz Magyar Históriaja*, közli Majer Fidél, Pest, 1866. Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, második osztály: írók, XVI. kötet. 218–229, 259–271.
Borzsák István magyar fordítása: FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról....*, Humanista történetírók, szerk. Kulcsár Péter, Bp. 1977. 762–772, 799–807.
- ⁵ Sommer és Forgách szövegének összehasonlítását lásd: E. LEGRAND, i.m., Előszó.
- ⁶ BORZSÁK István fordítása, i.m. 765.
- ⁷ Forgách Ferenc javaslata Ferdinánd király számára, közölve MAJER Fidel id. kiadása (lásd a 4. jegyzetet) függelékében, 542–546.

- ⁸ Palaeologus és Forgách személyes kapcsolatáról értesülünk Berzeviczy Mártonnak 1573 nov. 25-i leveléből. Vö.:
A. VERESS: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii-Romanesti*, vol. II. 17–18.
- ⁹ Az 1561–62 évi magyarországi és moldvai hadjáratokról: THALLÓCZY Lajos, *Zay Ferenc*, Bp. 1885. (Magyar Tört. Életrajzok); továbbá ugyanő: *Levelek Heraclides Jakab moldvai vajda és Zay Ferenc kassai főkapitány összeköttetéseinek történetéhez*, Bp. 1890.
- ¹⁰ WOTSCHKE, i.m. (2. sz. jegyzet).
- ¹¹ Markus KUTTER, *Celio Secondo Curione, Sein Leben und sein Werk, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft*, Bd. 34, Basel-Stuttgart, 1955.
Ferdinand BUISSON, *Sébastien Castellion, Sa vie et son oeuvre (1515–1563)* Paris, 1892.
- ¹² Sébastien CASTELLION, *De l'art de douter et de croire, d'ignorer et de savoir*, traduit par Charles BAUDOVIN, Genève-Paris, 1953.
- ¹³ Antonio ROTONDÒ, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del cinquecento*, Torino, 1974. 59.
- ¹⁴ ROTONDÒ, i.m. 172.
- ¹⁵ PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Bp. 1961. 22–29.
- ¹⁶ Stanisław KOT, *Polacy w Bazylei za czasów Zygmunta Augusta*, Reformacja w Polsce, I, 1921., 105–135.
- ¹⁷ Luziński és a svájci reformátorok kapcsolatáról tanúskodó dokumentumok: Th. WOTSCHKE, *Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Ergazungsband III. zum Archiv für Reformationsgeschichte (1908) pp. 132, 178, 183, 190, 208, 311, 432.
- ¹⁸ Heraclides moldvai uralkodásáról a legrészletesebb beszámolót Sommer életrajza tartalmazza. Az életrajz adatait a párhuzamos forrásokkal Hans PETRI vetette egybe id. fordítása bevezetőjében és jegyzeteiben.

- ¹⁹ Születésének helyéről és idejéről a *Reges Hungarici* befejező versében nyilatkozik:

*Haec ego montana scripsi securus in umbra,
Qua jacet excelsis pressa Corona jugis.
Eximias urbes inter numeranda Corona,
Qualis Iazygia rara videtur humo.
Illa patefecit fugientibus atria Musis,
Cum premerent pavidas Martia signa Deas.
Illa peregrino tutas mihi praebuilt aedes,
Legit et oppressae fragmina quassa ratis.
Tunc ubi Moldava fugerem de clade superstes,
Et mihi mile foret vita tuenda dolis.
Natus ad Albiacae ripas Sommerus arenae,
Qua spectat rupes edita Pirna suas.
Nondum quinque meae numerabam lustra juventae,
Cum levis haec facili Musa labore dedit.
Alter ab hoc clarus Solymanni funere, nuper
Moenia Sigethi straverat annus humi.
Moenia multiplici novies defensa labore,
Quae stagnans gemina fossa tuetur aqua.
Captaque funestis arx Julia cladibus hosti
Cesserat, extremum pertuleratque jugum.*

Joannes Sommerus, anno 1567.

(Joannis SOMMERI *Reges Hungarici* Witebergae, 1580, Hij levél.)

- ²⁰ Georg Fabricius életrajzát, művei bibliográfiáját fia, Jacob Fabricius írta meg, a következő kiadvány bevezetőjében: Georgii FABRICII Chemnicensis *Originum Illustrissimae Stirpis Saxonicae libri septem*...

Jenae, Typis Tobiae Steinmanni, anno MDXCVIII.

- ²¹ Arra, hogy Sommer műveit ismerték és számontartották Fabricius tanítványai, a 19. jegyzetben idézett 1580. évi kiadás címlapján egy 1573-as keltezésű epigramma utal.

- ²² H. PETRI, i.m. 178.

²³ PIRNÁT, i.m. 17–53.

A. ROTONDÒ, *Studi e ricerche*, 161–224.

²⁴ Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv (*A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964.) I. kötetében (494–495.) kifejtettem azt a véleményemet, hogy Sommer már 1568-ban, beszercei tartózkodása idején radikális antitrinitárius nézeteket vallott, és valószínűleg ő volt az a névtelen szerző, aki Lelio Sozzini jegyzetei alapján megszerkesztette a János-evangélium 1. fejezetének azt a magyarázatát, amely 1568 augusztusában, a *Refutatio propositio-num Petri Melii* (RMNy 252.) függelékében került először kiadásra. E munkát 1580. dec. 3-án Dudith Andrásához írott levelében Fausto Sozzini a saját művei között említi meg, és Fausto Sozzini lengyel hívei a 17. század folyamán több ízben is kiadták azt Faustus Socinus írásai között. Azokat az érveket, amelyek miatt Faustus szerzőségét lehetetlennek tartom – Fausto Sozzinit tehát plágiummal gyanúsítom! – *L'Italia e gli antitrinitari transilvani* című tanulmányomban ismertettem (Venezia e Ungheria nel rinascimento, a cura di V. BRANCA, Firenze, 1973, 429–447). Az olasz szakirodalomban azóta egész sor tanulmány jelent meg Fausto Sozzini szerzőségének bizonyítására. Lényegében ezek közé tartozik A. ROTONDÒ *Verso la crisi dell'antitrinitarismo italiano*, Giorgio Biandrata e Johann Sommer (Studi e ricerche... 161–224) című írása is. ROTONDÒ szerint Sommer 1569-ig meggyőződéses lutheránus volt, és valószínűleg nem is ismerte a Svájcban élő olasz emigráns szabadgondolkodók műveit. Ugyanakkor ROTONDÒ is megállapítja, hogy Sommer 1570-től kezdve teljesen önállóan tájékozódott az olasz antitrinitárius szerzők munkáiban, és álláspontja a vitatott teológiai kérdésekben Biandrata vagy Dávid Ferenc számára is meglepetést jelentett. Arra, hogy a jámbor lutheránus iskolamester miként lett egyik napról a másikra következetesen racionalista szabadgondolkodóvá, e feltevés nem ad magyarázatot.

²⁵ Változatlanul Sommer munkájának tartom az *Explicatio primi capituli Joannis* című munkának (RMNy 252. lásd a 24.

jegyzetet!) azt az előszavát, amelyet a *L'Italia e gli antitrinitari transilvani* című cikkemben ismertettem. Ezt az előszót a Fausto Sozzini neve alatt megjelent kiadásokban soha többé nem nyomtatták újra. A szerző egyértelműen arról beszél, hogy olyan országban él, ahol nézetei miatt nem érhetné üldözés (egyedül Erdély volt ilyen ország 1568-ban Európában!), de a nevét mégsem szándékozik nyilvánosságra hozni. Sommeren kívül más szerzőt, aki a munka megírásához megfelelő felkészültséggel, tájékozottsággal rendelkezett volna, Erdélyben élt, és a nevét mégsem kívánta nyilvánosságra hozni, nem ismerünk. Sommernak Besztercén minden oka megvolt arra, hogy nevét ne hozza nyilvánosságra: a város vezetése ugyanis mindenkor szilárdan a lutheránus polgárság kezében volt. Ha az 1568. januárjában Tordán hozott törvény értelmében antitrinitárius nézetei miatt büntetőjogi eljárást nem is indíthattak ellene, de állását mindenképpen elveszíthette. Ugyanakkor különösebb védelmet vagy támogatást a fejedelmi udvar részéről sem remélhetett, ha bárkinek is tudomása volt arról, hogy 1562–63-ban Heraclides szolgálatában állt.

²⁶ Halálának időpontjáról, körülményeiről: PIRNÁT, i.m. 50–53.

²⁷ Stanisław LUBIENIECKI, *Historia Reformationis Polonicae*, Freistadii, 1685, 199. (Faksimile-kiadás, Warszawa, 1971.)

²⁸ Palaeologusról ld. PIRNÁT, i.m. 54–116.

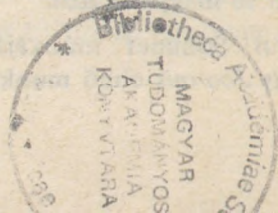
Lech SZCZUCKI, két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken) Bp. 1980. Humanizmus és Reformáció, 9. Bp. 1980. 11–83.

²⁹ PIRNÁT, *Krecher Dániel besztercei nótárius ügye*, Régi magyar századok (Klaniczay Tibor 50. születésnapjára) Bp. 1973., 19–22.

³⁰ Harmadik kiadásuk Johann Philipp PARAEUS, *Delitiae Poetarum Hungaricorum* (Francofurti 1619) c. kiadványban jelent meg.

³¹ E dokumentumok bővebb ismertetését lásd: SZCZUCKI, i.m. 31–33.

³² SZCZUCKI, i.m. 55–56.

- ³³ Sambucus naplófeljegyzése nyomán, Hans GERSTINGER, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus*, Graz-Wien-Köln, 1965.
- ³⁴ RITOÓK Ágnes, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, Acta Classica Universitatis Debreceniensis, 1968. 107–117.
- ³⁵ MAKKAI László, *Tamás Arany, il primo rappresentante ungherese dell'antitrinitarismo italiano*, Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del rinascimento, a cura di T. Klaniczay, Bp. 1975. 337–346.

7098

Ara: 60 Ft

